

44) Քննական պատմութիւն ԺԹ-ը դառու հայ դպրութեան: Գրեց Միհրան Յովհաննէսեան: Փարիզ, 1901: Մեծադիր եր. 123, գինն է 5 ֆր.

Մեծահնչիւն և մեծախոստ վերնագիր ունի գիրքը, բայց բովանդակութիւնը վերին աստիճանի դարտակ և ողորմելի է: Հեղինակը կարծես հին, խալֆայական դպրոցի աշակերտ լինի իր հայեացքներով և ուղղութեամբ. ժամանակակից հասկացողութիւնը թէ ընդհանուր գրականութեան և թէ մեր ազգային գրականութեան մասին՝ բացակայում է նրա մէջ: Քննել ու հերքել հեղինակի միջնադարեան կարծիքները՝ զուր ժամավաճառութիւն կը լինէր. աւելի լաւ է, ճաշակ տալու համար այս «քննական պատմութեան» մասին՝ մի քանի նմուշներ բերել նրա տեսութիւններէն՝ ընդհանուր և ազգային գրականութեան վերաբերեալ զանազան հարցերի մասին:

Հեղինակը պատմելով որ Տաճկաստանում հայ մամուլը սկզբում ենթարկուած էր պատրիարքարանի հսկողութեան, բայց յիմնական թուականների մօտ հետզհետէ դուրս եկաւ այս հսկողութիւնից՝ ցաւ է յայտնում մամուլի այս «կեղակարծ, տարադէպ և կանխահաւ արձակման» պատճառով, որի հետևանքն եղել են իբր թէ «խօսական պայքար մը, զառանցող գործունէութիւն մը, լպիրշ գրութիւններ», որոնք «խառն ի խռռն դուրս թափեցան շղթայազերծ, դիւային մամուլին տակէն», և իբր թէ այս «գրական զեղծումները կանխելու մտօք նախնական գրաքննութիւն ալ հաստատուեցաւ» (եր. 20—21):

Հեղինակը անյարմար է համարում, «որ աշխարհական մը Քրիստոնեական և Մրբազան պատմութիւն գրելու ձեռնարկէ» (եր. 56), և չէ տրտմում «թէ ինչո՞ւ անցեալ դարէ մնացած 3000 (?) տեսակ արձակ հրատարակութեանց 2000-ը կրօնական նիւթերու վրայ կը ճառեն» (եր. 54):

Հեղինակը կարծում է, թէ 1834 թուականի մօտերը «աշխարհաբարը կ'երկճղի և կը ձևացնէ արեւելեան և արեւմտեան աշխարհաբարները»: Սրա պատճառն այն է եղել, որ «քաղաքական դէպքերու բերմամբ 1828-էն մինչև 1844 էջմիածնայ կաթողիկոսին անունը չը յիշատակուեցաւ Թիւրքիոյ հայ եկեղեցեաց մէջ, ինչ որ (իբր թէ) կը բացատրէ Արարատեան լեզուի առանձին մշակութիւնը» (եր. 34):

Հեղինակը անպայման հակառակորդ է թարգմանութիւնների. նա յայտարարում է. «Բանասիրութիւնը թող անգամ մըն ալ արձակէ իր վճիռը անդարձ և անյեղի, այո, մէկ տող հեղինակութիւն աւելի կ'արժէ քան հազար հատոր օտարէ փոխա-

ութիւն» (եր. 99): (Մեր ընթերցողներին մտքերը թող չը գայ-
թակղին. բանասիրութիւնը այդպիսի յիմար վճիռ երբէք չէ
արձակել. «բանասիրութիւն» բառը, որ մի յարգելի մասնագի-
տութեան անուն է՝ հեղինակը չփոթում է իր անձի հետ. փո-
խանակ ասելու «ես» կամ «մենք»՝ նա, երևի համեստութեամբ,
ասում է «բանասիրութիւնը»: Այսպէս օրինակ. «բանասիրու-
թիւնը կ'օգտուի Տէր Մեսրոպի յայտարարութենէն... բանասի-
րութիւնը չէ յաջողած ջանկել քերականութիւններն» (եր. 44),
փոխանակ ասելու՝ «Մենք օգտուեցինք... մեք չը յաջողեցանք»
և այլն):

Բայց այնու ամենայնիւ հեղինակը զիջում է անում իրա-
կանութեան, այսինքն՝ մեր գրական չքաւորութեան, որը դար-
մանելու համար հարկ է դիմել փոխառութեան. միայն թէ
թարգմանելու նիւթը պէտք է առնել արեւելեան ազգերից—պար-
սիկներից, արաբներից և թիւրքերից, և ոչ թէ եւրոպացիներից:
Մենք չենք այլայլում հեղինակի միտքը, նա բառացի այս-
պէս է ասում. «եթէ մեր գրական չքաւորութիւնը պէտք է
դարմանել օտարէ փոխառութեամբ՝ ալ ի՞նչ կը նշանակէ այն-
քան հեռունքը թափառել (եւրոպական գրականութեան). մօտը,
մեզ աւելի մօտ, մեզ հետ կող կողի ապրող, մեզ դրացի ազգե-
րու գրականութիւնը կայ զոր անտես ըրած ենք... Այո, եթէ
փոխառութիւն ընել պէտք էր՝ իրազեկները կը ձայնակցին բա-
նասիրութեան հետ (կարդացէ՛ք՝ մեզ հետ) յայտարարելու հա-
մար թէ մեր ուշադրութիւնը դէպի լուսաշող արեւելք դարձնել
մոռցած ենք» (եր. 99—100): Ապա բերում է մի շարք պարսիկ,
արաբ և 8 թիւրք հեղինակներ, որոնք անհրաժեշտ էր թարգ-
մանել հայերէն:

Հեղինակը զգուշացնում է գրական միջակութիւնից, նրա-
նից աւելի լաւ համարելով ստորութիւնը. «Լեզու մը, ասում է
նա, փճանալու մէկ վտանգ մը ունի, այն է միջակութիւն. և
յաջողելու երկու միջոց ունի—ստորնութիւն կամ վսեմութիւն:
Այո, բանասիրութեան (կարդացէ՛ք՝ մեր) այս կարծիքը տարօ-
րինակ թող չը թուի ընթերցողաց» (եր. 123):

Հեղինակը այսպէս է զանազանում հանճարը տաղանդից.
«Հանճարը չի քծնիր, չի շողջորդեր, անուս կրեսոսի մը դար-
պաս ընել (faire la cour) չի գիտեր... Տաղանդը միշտ կը փոր-
ձէ հանճարին դիքը գրաւել, իր ձկուն ձկնորով, իր փաղաքոյշ
լեզուով կը հրապուրէ զինք վարձատրելու կարող մարդիկ և կը
ջանայ հանճարը ներկայացնել իբրև մենամոյ, ետասէր, արտա-
կեդրոն գոռոզ, մինչև որ յաջողի զայն մեկուսացնել» (եր. 114):
Այնպէս որ հեղինակի կարծիքով տաղանդը այն է, ինչ որ մենք

անուանում ենք գրական օրիկայ, պնկալէզ զրպարտիչ և այլն։ Հեղինակը ամեն ինչ վարդագոյն է տեսնում հայոց մէջ, և նա ներբողում է ամեն ինչ և ամեն քայլափոխում։ Ներբողում է Կ. Պօլսի հայոց հին պատրիարքներին այնպիսի մեծագործութիւնների համար, որոնց էութիւնն է՝ չարագործութիւն չանելը (եր. 12)։ Ներբողում է հայերէնը, որ, նրա ասելով՝ «չափէ, կշիռէ, քանակէ անցուած ծաղկալից ծաղկաւէտ լեզու մըն է» (եր. 74)։ Ուրեմն ի՞նչ զարմանք, որ նաև «ամեն հայ ներգաշնակութեան համար ծնած է, ամեն հայու ականջին ընտանի հրեշտակ մը մեղեդիներ կը փսփսայ... ինչ տաքուկ սիրտ կը բարախէ ամեն հայու կուրծքին տակ, ինչ խանդ, ինչ երազուն ոգի, իր վեհ ճակտին ետև բոյն զրած է «երևակայութիւնը մը»... (եր. 57)։ Ներբողում է հայոց գրականութիւնը և «սրտի բերկրութեամբ կը հաստատէ, թէ բարոյական սեռի գրականութիւնը իր կատարելութեան հասած է ի մեզ» և իբրև միակ ապացոյց այս կատարելութեան՝ անուանում է մի գիրք, որը կարգացողը կը տեսնէ «թէ ինչպէս մեր փառապանծ կայսրը՝ երջանկալիշատակ Ղազի Սուլթան Մահմուտ խան, իր առատ շնորհներով ճոխացուց իր անձնուէր հպատակները» (եր. 104) *)։ Ներբողում է և հայ հեղինակներին՝ բաւականաչափ «փնքնաբոյս, քերթողական, բնատիպ, եզական» հանճարներ գտնելով նրանց մէջ, և այնպիսի անհամաչափ գովեստներ շալչելով, որ գովուածը կարդալիս պէտք է կարմրի։ Օրինակ. «Ս. Պալաստեան.—Մեր պատմութեան մէջ քննադատութեան ոգին մտցուց և իմաստասիրութեան լոյսով հետազօտեց մեր անցեալը. նաև մեր արեւելեան աշխարհաբարը սերտեց իր ամեն երևոյթներուն մէջ»։ Գ. Խալաթեան.—Լազարեան ձեմարանի արժանաւոր պարծանք, յայտնի հեղինակ, հմուտ հայագէտ և իմաստասիրող ճակատ» (եր. 117)։ Եւ այլն։

Ուրիշ օրինակներ բերել աւելորդ է։ Այսքանն էլ բաւական է հասկանալու համար, թէ ինչ կարող է լինել այսպիսի հայեացքներ ու պատրաստութիւն ունեցող մի հեղինակի գրած «քննական պատմութիւնը»։ Յիրաւի, այս գիրքը ոչ գրականութեան պատմութիւն է, ոչ քննական է, ոչ 19-րդ դարին է պատկանում և ոչ հայ գրականութեան. սա ժողովածու է խակ ու սխալաշատ դատողութիւնների գրական զանազան խնդիրների մասին, բազմաթիւ անտեղի ու թերի ցանկերի, ինքնագոհ ներբողների ու խնկարկութեան։ Այստեղ ընթերցողը կը գտնէ

*) Յիշեցնում ենք զարձեալ, որ գիրքը տպուած է Պարիզում և ոչ թէ Կ. Պօլսում։

հին շարականների տաղաչափութեան մասին «քննութիւն», Ամերիկացոց 1895 թուին տպագրած հայերէն գրաբար Աստուածաշունչի տառասխանների ցանկ, բողոքական հայերի հոգեւոր տաղարանների լեզուի ու տաղաչափութեան մասին «քննութիւն», ճարտասանութեան ու տրամաբանութեան օգուտների մասին խորհրդածութիւն, մի բանաստեղծական նկարագրութիւն գեղջուկի ու գեղջուհու սիրային կեանքին, մանր-մունր յիտատներ զանազան հայ հեղինակներից՝ ժամանակագրական կարգով դասաւորուած, հայ հեղինակների անունների ցանկ՝ իւրաքանչիւրի մօտ գրուած նրա ատենատարը՝ «բանասիրութեան» ստորագրութեամբ, և այլն: Եւ այս բոլորը առանց մի ներքին տրամաբանական կապի, խառն ի խառն, պակասաւոր ու խակ և սրանց ամենամեծ մասը ոչ մի գործ չունի հայոց 19-րդ դարի գրականութեան քննական պատմութեան մէջ: Իսկ ինչ որ այսպիսի մի գրուածքի իսկական նիւթը պէտք է կազմէր՝ այն բացակայում է ամբողջապէս, կամ եթէ բերուած է՝ միայն ծաղր կարող է շարժել: Օրինակ, երբորդ գլուխը վեր-նագիր ունի «Գրական զեղծումն»: Ո՞վ չի հետաքրքրուի կարգալու, թէ մեր անցեալ դարի գրականութեան մէջ ինչ զեղծում է նկատել հեղինակը: Սկսում էք կարգալ հետաքրքրութեամբ, բայց ձեր հետաքրքրութիւնը հետզհետէ տեղի է տալիս հիասթափութեան, զայրոյթի, վերջապէս ծիծաղի: Երեւակայեցէք. մեր անցեալ դարի գրականութեան զեղծումն այն է, որ շատ անգամ հեղինակները իրանք գրքերի կամ յօդուածների տակ չեն գրել իրանց անունները... Այս երեւոյթը սարսափելի մտահոգութիւն է պատճառել հեղինակին, և նա, իր սովորութեան համաձայն, երկու ցանկ է պատրաստել՝ իր ասածը հաստատելու համար: Նա ասում է. «բանասիրութիւնը կը հիմնուի (կարգացէք մենք կը հիմնուենք) մանրակրկիտ քննութեան մը վրայ հաստատելու համար թէ նախորդ դարու մէջ մեծ ու պզտիկ երեք հարիւր կտոր հրատարակութիւն եղած է առանց առանց հայերէնը պատրաստողներուն անուան» (եր, 22): Այս գրական զեղծումը դատապարտելով հանդերձ «բանասիրութիւնը» թոյլ է տալիս և օրինաւոր է համարում կեղծանուն կամ ծածկանուն գործածել. այնպէս որ, նրա տրամաբանութեամբ, եթէ մէկը մի գիրք տպագրէ առանց վրան անունը գրելու՝ գրական զեղծում կը կատարէ, իսկ եթէ մակագրէ, օրինակի համար, «Անծանօթ»՝ սա օրինաւոր կը լինի և թոյլատրելի է:

Հեղինակը «հայ դպրութեան» քննական պատմութիւնն է գրում, բայց նրա գրքում բացակայում է մեր հայերէն գրականութեան կէսը, կարելի է ասել՝ լաւագոյն կէսը, այսինքն

արեւելեան կամ ուսանայոց մատենագրութիւնը՝ եթէ հաւաքենք այն բոլորը, ինչ որ ասուած է ուսանայոց լեզուի, գրականութեան և հեղինակների մասին՝ բոլորը հազիւ թէ 2 երես տեղ գրաւեն, այն էլ ջրուած զանազան տեղեր ու կցկտուր։ Մինչդեռ մի կողմից «բանասիրութիւնը յայտնի զրկանք մը ըրած պիտի ըլլար եթէ մոռնար յիշատակել Ա. Փանոսեան, Վ. Մալէգեան, Յ. Սեթեան որ ճոխ հանգերու սիրուն նիւթը կ'ընեն այնպէս որ շատ անգամ իմաստը տողերուն ծայրը կը բերէ հարուստ նմանավերջութիւններ առանց բանայանգ կազմելու. ինչպէս՝ լուսահեր—կը սահէր, նարօտի—կարօտի» և այլն (եր. 94)՝ միւս կողմից Գամառ-Քաթիպան միայն երկու տողի է արժանանում. մի տեղ հետեւեալ կերպով.

«Ո՞վ արտրժեկով չի յիշեր Պատկանեանի՝ «Վարդի թուփեր թող բուսնինը» *), Շահազիզեանի՝ «Կենացս գարունն էր դեռ»-ը և այլն (եր. 93). մի անգամ էլ այսպէս. «Ուրեմն բանասիրութիւնը ուրախութեամբ կ'արձանագրէ Սալաթ Նովա, Գամառ-Քաթիպա, Շահիր Սաշատուր, Աշուղ Շիրին, Աշուղ Զիւանի և Խելօք Կարապետ անունները...» Գամառ-Քաթիպան, և աշուղներէ շարքում, Շահիր Սաշատուրի կողքին—և այս՝ հայոց գրականութեան քննական պատմութեան մէջ... Նոյն պատիւն ու նշանակութիւնն ունեն այս գրքում նաև Խաչ. Սրտկեանը, Բաֆֆին, Ս. Շահազիզեանը, Գ. Սուսուկեանը, Պ. Պոօշեանը, և սրանք դեռ փառք պիտի տան, որ գտնէ յիշուած են. հապա՛հրչալի թշուառ են Ստ. Նազարեան, Միք. Նալբանդեան, պրօֆ. Պատկանեան, Ղ. Աղայեան, Աղ. Երիցեան և շատ նորագոյն հեղինակներ, որոնց անունն անգամ չը կայ այս «քննական պատմութեան» մէջ, որտեղ սակայն Միլլիա Վանանդացին հրօշակուած է իբրև «վառվառն երեսկայութիւն, մշակուած միտք, քերթողական հանճար»։

Մէկ խօսքով՝ այս գիրքը մի ասպարէզ է, որտեղ մրցում են տգիտութիւնն ու յանդգնութիւնը, ներքողն («տաղանդ») ու ստորնութիւնը («չաջողութեան միջոց»), և ընթերցողը չը գիտէ, թէ այս յատկութիւններից որին տայ առաջին մրցանակը։ Բայց աւելի յաւալին այն է, որ այս գիրքը պտորաստուած է «մասնաւոր յանճարարութեամբ «Բանասէր» հանդիսի խմբագրութեան», «յանմոռաց յիշատակ Մխիթար Աբրահօր», ինչպէս խոշոր տառերով տպագրուած է Զօնի մէջ, **)

*) «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծութեան միջի տողերից մէկը։ Երևի հեղինակը վախեցել է Պարիզի գրաքննութիւնից։

**) «Մշակի» մէջ էլ պ. Բասմաճեանը («Բանասէրի» հրատա-

գրուել է «Բանասէրի» էջերում: Եթէ մի անփորձ, անպատ-
րաստ մարդ ձեռնարկում է գրել իր չը գիտցած, չը հասկացած
հարցերի մասին՝ այս ներելի և հասկանալի է—յանդգնութիւնը
հէնց տգիտութեան հետեանք է.—բայց աններելի և անհասկա-
նալի է այսպիսի անմիտ ու տղայական գրուածքը զետեղել մի
մասնագիտական հանդէսի մէջ: Ի՞նչ կարծիք պէտք է կազմենք
մի խմբագրութեան քննական կարողութեան մասին, որ իր
հանդէսում տեղ է տալիս այսպիսի խալութիւններ: Ահա այս
ցաւալի երևոյթն էր պատճառը, որ մեզ դրդեց մի քանի խօսք
նուիրել «Բնական պատմութեան».—ուրիշ կողմից՝ նա արժանի
չէր ոչ մի ուշագրութեան:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

45) ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ՆԻԿ. Մայրենի լեզու. Ա. տարի. Թիֆլիս
1900 թ. 26-դ տիպ. 35 կ.:

Այս դասագիրքը արդէն 26-դ տպագրութիւնն է տեսել.
այդ նշանակում է թէ նա կամ մեծ տաղանդով է կազմուած և
կամ ուրիշը չեղածի համար է այդչափ տարածուած: Բայց թէ նա
չատ անշնորհք է կազմուած, այդ գիտեն բոլոր այն ուսուցիչնե-
րը, որոնք փոքր ի շատէ ծանօթ են նոյն կարգի ռուս դասա-
գրքերի հետ. ուրեմն աւելի ճիշտ է ասել, թէ նա՝ «ուրիշը չե-
ղածի համար է տարածուած»:

Ռուսաց դասագրքերի միջից վերջին ժամանակները յար-
ձակումների են ենթարկում իլլովայսկու «Պատմութեան»
դասագրքերը. իրար ևտնից դուրս բերուեցան նրա պակա-
սութիւնները իբրև դասագիրք մանկավարժութեան տեսակէ-
տից, և ապա՝ պատմական գիտութեան. ակնյայտնի եղաւ.
որ այդ գրքերը, որ մի քանի տասնեակ հրատարակութիւննե-
րով գործածուել և գործածւում են նոյնպէս տասնեակ տարի-
ներ, վաղուց է որ պէտք է դուրս գցուէին դասագրքերի շար-
քից, բայց գործածուել են միայն ուրիշները չեղածի պատճա-
ռով: Այժմ իրար ետնից դուրս էն գալիս նոյն կարգի դասագրք-
քեր աւելի ու աւելի համապատասխանող թէ մանկավարժու-
թեան և թէ գիտութեան. իլլովայսկին աստիճանաբար հեռա-
նում է ասպարիզից:

րակիշը) վկայում է որ ինքը այս գիրքը իր և հեղինակի անունից նուիրել
է Մխիթարեան միաբանութեան՝ երկու հարիւր ամեայ յոբելեանի առիթով: